

Arthasásztra* 5, 2: interpretációs lehetőségek

Az *Arthasásztra* (KA) 5. könyvének 2. fejezete a szöveg megjelenésétől napjainkig élénk viták tárgya volt és maradt. A jelen tanulmány elsődleges célja egy új szöveginterpretáció elkészítése, az ebből adódó általánosabb történeti következtetések levonása, illetve a további kutatások irányára mutató kérdések felvetése.

Shamasastrynak, a KA első kiadójának és fordítójának az a meggyőződése, hogy a fejezet rendkívüli adókról szól.¹ Stein viszont úgy látja, hogy miközben a rokon témájú fejezetekben vámról, révpénzről és hasonlókról esik szó, ez a fejezet kifejezetten a rendszeres adózást írja le.² Ennek szellemében az első mondatot, amely rendkívüli helyzetre utal, nem is fordítja. Felfogását erősítendő megjegyzi, hogy egy szükséget szenvedő király nem nyújtana segítséget az országban újonnan letelepülőknek.³ Meyer felfogása alapvetően megegyezik Shamasastryéval. Szerinte az egész fejezet tartalma rendkívüli állapotra érvényes, amikor az állam és a király szükséget szenved, és amikor az államigazgatás igazgatója, a *számáhartri* (nála: 'főadóbeszedő') átveszi a mezőgazdaság irányítását, még azokon a területeken is, ahol normál viszonyok között a parasztok önállóan gazdálkodnak.⁴ Breloer úgy látja, hogy az öt megelőző fordítók közös tévedése az, hogy nem ismerték fel, hogy itt egy rendszeres adórendszerrel van szó.⁵ Az egész fejezet pontatlan megértésének a 'bűnét' a Stein által is kihagyhatónak vélt első mondat helytelen értelmezésének tulajdonítja. Szerinte a kincseket a nyugodt években kell felhalmozni, gondolván a nehéz időkre is. A kihagyandó mondat semmiképpen sem illik ide, feltehető, hogy ez egy régi közmondás, amelyet egyszerűen beszúrtak a fejezet elejére.⁶ Meyer egy későbbi írásában határozottan cáfolja Breloer felfogását. Szerinte éppen a háborúban támogatja a király a betelepülőket, és az állam az ilyen időszakokban kifejezetten azon van, hogy a termelést minél magasabb szintre

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült (T 13034550).

¹ Shamasastry, R.: Chanakya's Land and Revenue Policy. *The Indian Antiquary* 35 (1905), 115.

² Stein, O.: *Megasthenes und Kautilja*. Wien 1921, 96, 4. jegyzet (Stein 1921).

³ Stein 1921, 97, 1. jegyzet.

⁴ Meyer, J. J.: *Das altindische Buch vom Welt- und Staatsleben. Das Arthasastra des Kautilya*. Aus dem Sanskrit übersetzt und mit Einleitung und Anmerkungen versehen von J. J. Meyer. Leipzig 1926, 373, 3. jegyzet (Meyer 1926).

⁵ Breloer, B.: *Kautilya-Studien I. Das Grundeigentum in Indien*. Bonn 1927, 77 (Breloer 1927). A kérdéses fordítások: Stein a 2–15. bekezdéseket fordította le (Stein 1921, 96–98); vö. Meyer 1926; *Kautilya's Arthasastra*. Transl. by R. Shamasastry. Bangalore 1915, 291 és köv.

⁶ Breloer 1927, 78, 1. jegyzet.

emelje.⁷ Wilhelm a fejezetben szükségállapotra utaló intézkedéseket vél felfedezni, amikor a parasztnak, kereskedőknek és kézműveseknek extra adókat kell leróniuk. Az itt olvasható rafinált módszereket a gazdagokkal és a politikailag nem kedveltekkel szemben fogantatosították.⁸ Kangle teljes mértékben elutasítja Breloer felfogását. Szerinte a kérdéses intézkedések szükségállapotra, sőt Meyerrel egyetértve talán háborús időkre vonatkoznak.⁹

Ezzel szemben Jha határozottan úgy gondolja, hogy a fejezet a normál időkben szociális adózásról szól, emellett keresi azokat a lehetőségeket is, amelyek segítségével a király és az állam kivételes szükségletei is kielégíthetők. Ezzel összefüggésben a Kr. e. 2. században élt grammatikus, Patandzsali azon megjegyzésére (*Mahábhásja* 5, 3, 99) utal, miszerint a Maurják valóságos kultuszt csináltak a pénzszerzésből. Ez a 'kautiljai trükkösség', idegen az ókori indiai jogi irodalom szellemétől.¹⁰ Ruben úgy véli, hogy szükséghelyzetekben, amikor az állam kincstára üres volt, akkor a parasztoktól egy külön nyári vetést, a kereskedőktől pedig különadókat követelt.¹¹ Ugyanő egy másik helyen pedig megjegyzi, hogy Kautilja az erkölcstelen ötletekben nem szükkölködik.¹² Scharfe szerint a fejezetben nincs szó teljes állami csódról, hanem olyan intézkedések állnak itt, amelyek az állam pénzügyi tartalékainak az előkészítését szolgálják, mielőtt valódi szükségállapot lépne fel.¹³ Trautmann a KA szerzőségéről és szerkezetéről írt könyvében arra utal, hogy az 5. könyv tartalmilag nagyon vegyes és benne ez az eszmefuttatás a kincstár kétes eszközökkel történő újrafeltöltéséről szól.¹⁴ Kutumba Sastry az államháztartásról írt tanulmányában több értékes megállapítást tesz. Kautilja az állami bevételek begyűjtésének különböző módjait azonosnak tartja, noha ezek némelyike erkölcstelen és gyanús tisztaságú. A templomok felügyelője eljárását, és a kémek akcióit gyalázatosnak nevezi, de hozzáteszi, hogy akikkel szemben ilyen bűnös eszközöket használnak, azok maguk is bűnös személyek. A *pranaja* az 'enyhe kölcsön' vagy

⁷ Vö. Breloer, B.: *Kautaliya-Studien II. Altindisches Privatrecht bei Megasthenes und Kautalya*. Bonn 1928, 177; Meyer, J. J.: Bemerkungen zu Bernhard Breloer's Kautaliya-Studien II. *Zeitschrift für Indologie und Iranistik* 7 (1929), 203.

⁸ Wilhelm, F.: Das Wirtschaftssystem des Kautaliya Arthasastra. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 2 (1959), 299–300.

⁹ Kangle, R. P.: *The Kautiliya Arthasastra. Part III. A Study*. Bombay 1965, 190–191 (Kangle 1965).

¹⁰ Jha, D. N.: *Revenue System in Post-Maurya and Gupta Times*. Calcutta 1967, 107–109 (Jha 1967).

¹¹ Ruben, W.: *Die gesellschaftliche Entwicklung im alten Indien I. Die Entwicklung der Produktionsverhältnisse*. Berlin 1967, 154 (Ruben 1967).

¹² Ruben, W.: *Die gesellschaftliche Entwicklung im alten Indien II. Die Entwicklung von Staat und Recht*. Berlin 1968, 140.

¹³ Scharfe, H.: *Untersuchungen zur Staatsrechtslehre des Kautalya*. Wiesbaden 1968, 186 (Scharfe 1968).

¹⁴ Trautmann, T. R.: *Kautilya and the Arthasastra. A Statistical Investigation of the Authorship and Evolution of the Text*. Leiden 1971, 68.

esetenként az ajándékok egyik fajtája. „A királynak tanácsos a népet udvarias és észszerű nyelven megszólítani, hogy segítsen neki úrrá lenni a gazdasági válságon.”¹⁵ Goyal szerint az intézkedések szükségállapotra érvényesek.¹⁶

A fejezet szanszkrit szövegének interpretációjánál Kangle szövegkiadását veszem alapul,¹⁷ emellett helyenként Dátára szövegét is figyelembe veszem.¹⁸ A fejezethez sajnos csak két kommentár áll rendelkezésünkre, a 12. századi malajálami nyelvű *Bhásávjákhjána*¹⁹ és a *Srímúla*. Ez utóbbi Ganapati Sastri 20. század elején készített munkája, amelyben a szerző egy sor korábbi kommentárt, köztük a *Bhásávjákhjánát* is felhasználta.²⁰ A fejezet megértéséhez nélkülözhetetlen Meyer monumentális német fordítása és jegyzetei, valamint Kangle angol fordítása és jegyzetanyaga. Kisebbszónal forogatható az orosz fordítás, amely fő vonalaiban Meyer értelmezéseit követi.²¹

Az első értelmezési probléma a cím fordításánál jelentkezik. A *Kósábhiszamharanam* jelentése Meyernél „Das Zusammenbringen eines Schatzes” („A kincstár összehordása”), az orosz fordításban „Az állami kincstár feltöltése” (jegyzetben: „A kincstár összegyűjtése”), Kangle-nél „Replenishment of the treasury” („A kincstár újrafeltöltése”). Az összetétel első tagja a *kósa*, ’kincstár’ a KA-ban, az állam hét alapelemének egyike, amely még a hadseregnél is fontosabb.²² Az *abhiszamharanam* a *hri* ige (jelentése ’vesz, visel, hord’, stb.)²³, az *abhi* és a *szam* igekötős formájából képzett főnév, *hapax legomenon*. Maga az igealak egyetlen szanszkrit szövegben sem fordul elő. A 28. bekezdésben a *kósam szamharéjuh*, a 45. bekezdésben pedig az *abhiszamharanam kurját* kifejezés olvasható. Ráadásul a vitatott első mondatban egy *szamgrihniját* alak áll. Talán ennek hatására Cs a *abhiszamharanam* kifejezést *szamgrahanamnak* (’megszerzés, összegyűjtés, felhalmozás’²⁴) magyarázza. Az *abhi* igekötő a mozgást jelentő ige mellett a mozgás irányára, a valamit megközelítés fogalmára utal, a Kangle által

¹⁵ Kutumba Sastry, V.: State Budget Control in the Arthasastra. In: *Kautilya's Arthasastra and Social Welfare*. Ed. by V. N. Jha. New Delhi 1999, 117–118 (Kutumba Sastry 1999).

¹⁶ Goyal, S. R.: *India as Known to Kautilya and Megasthenes*. Jodhpur 2001, 107.

¹⁷ *The Kautilya Arthasastra. Part I. A Critical Edition with a Glossary*. Ed. by R. P. Kangle. Bombay 1969².

¹⁸ *Kautilyamarthasastram of Acarya Visnugupta. II:2*. Ed. by V. S. Datar. Varanasi 1991. A kiadás tartalmazza a *Srímúla* című kommentárt is, ezért ezt ennek alapján idézem (Cs).

¹⁹ *Bhasa Kautilyam (Malayalam Commentary) adhikaranas 4-7*. Ed. by K. N. Ezhuthachan. Madras 1960 (Cb).

²⁰ A Cs eredetileg 1924–1925 között jelent meg Trivandrumban.

²¹ Meyer 1926; *The Kautilya Arthasastra. Part II. An English Translation with Critical and Explanatory notes* by R. P. Kangle. Bombay 1972² (Kangle 1972); *Arthasásztra ili nauka politiki*. Perevod sz szanszkrita izdanije podgotovil V. I. Kal’janov. Moskva–Leningrad 1959.

²² Kangle 1965, 189.

²³ Monier-Williams, M.: *A Sanskrit-English Dictionary*. Oxford 1899, 1302 (MW).

²⁴ MW 1129.

sugalmazott 'újra' jelentése azonban nincsen.²⁵ A *szam* jelentése '-val, -vel, együtt' és befejezettségre, teljességre utal.²⁶ Meyer fordításának is megvan a maga létjogosultsága, ugyanis a *kósa* szóban benne van mind a 'Schatz', mind pedig a 'Schatzhaus' jelentés, és az első jól kapcsolható az adott igéhez. A magyarban azonban nincsen meg ez a kettősség és a „kincs összehordása” vagy a nyelvtanilag problematikus „kincsek összehordása” fordítás nem volna szerencsés. Ehelyett a magyar szóhasználatot követve, a címet „A kincstár feltöltésének” fordítom.

1. „A kincsnélküli [király], akinek anyagiakban nehézsége támadt, gyűjtse össze (*szamgrihját*) kincseket.”

A mondatot Stein nem fordítja, Breloer pedig szükségtelen betoldásnak tartja. Ennek a felfogásnak ellentmond viszont a szöveghagyomány, ugyanis a kéziratok és Cs is tartalmazzák ezt a mondatot. Breloer *pratjupannáthakriccszram* olvasata, mint a *kósam* jelzője, a szöveghagyomány tanúsága és az értelmezhetőség szempontjából is tarthatatlan.

2. „A nagy vagy kicsiny [mezőgazdasági] országrészből, amely mesterségesen öntözött (*adévamátrikam*), gabonában gazdag, a gabona egyharmad vagy egynegyed részét (*amsa*) kérje (*jácséta*) [adó gyanánt].”

Meyerrel és Kangleval az *adévamátrikam* olvasatot követem. Az itt szereplő adó szokatlanul magas, hiszen normál viszonyok között az adó csak egyharmad rész (KA 2, 15, 3). Jha szerint ez a tétel rendkívüli adózásra vonatkozik.²⁷ Scharfenak igaza lehet abban, hogy az *amsa* a várt *bhága* helyett azt jelenti, hogy ez kiegészítő adó, a normál adón túl, amelyet a 3. bekezdésben felsorolt területek nem fizetnek. Az alapadót természetesen ezek is fizetik.²⁸ Figyelemre méltó, hogy a *jácséta* elsősorban 'kérjen', 'könyörögjön' jelentésű ige. Cs szerint itt 'kérve gyűjtse össze' és nem 'erőszakkal gyűjtse össze' jelentésű. Úgy tűnik, hogy Kutumba Sastry erre gondol, amikor a király és az alattvalók valamiféle megegyezéséről beszél, súlyos gazdasági nehézségek idején.²⁹ Ennél azonban helyesebb azt feltételeznünk, hogy itt és máshol is egyszerűen a Kautiljától egyáltalán nem idegen eufémisztikus szóhasználat van dolgunk.

3. „Ne kérjen (*jácséta*) [kiegészítő adót olyan vidéktől], amelyik erőd, kereskedelmi út, [új] települések [létrehozására], bányászatra, haszon- és elefánterdő számára alkalmasak, vagy amelyik határmenti (*pratjanta*) vagy gyenge életerejű (*alpaprána*).”

²⁵ MW 61; vö. Böhtlingk, O. von: *Sanskrit-Wörterbuch in kürzerer Fassung*. St. Petersburg 1883–86, I, 84–85. (Pw) és Apte, V. S.: *The Practical Sanskrit-English Dictionary*. Revised ed. by Gode, P. K.–Karve, C. G. Poona 1957, 168 (Apte).

²⁶ MW 1152.

²⁷ Jha 1967, 39.

²⁸ Scharfe 1968, 186.

²⁹ Vö. Kutumba Sastry 1999, 118.

A G₂ és az M kéziratban a *pratjantam* helyén álló *vjatjantam* értelmetlen. A határmenti települések adómentességét több körülmény indokolhatja: az ellenséges szomszédoktól való fenyegetettség (Meyer), vagy az a félelem, hogy az elégedetlen alattvalók átmehetnek a szomszédos királyhoz (Kangle). A G és T kézirat *alpaprána* olvasatát fordítom.

4. „A telepéseknek adjon gabonát, állatot, pénzt és egyebet.”

Stein szerint ha a király szükségét szenvedne, nem tenné ezt.³⁰ Kangle szerint ennek célja a KA 2, 1, 13 alapján a mezőgazdasági jövedelmek emelése. Az állam nincs teljesen csődben, sőt erre a célra még pénzt is tud biztosítani.

5. „A gabona egynegyedét, és azt, ami vetőmag és étkezés [céljára elkülönített mennyiség után] tisztán [megmarad], vásárolja fel.”

6. „Ami az erdőben termett és [ami] a védatudós bráhmanák tulajdona, [azt] kímélje meg.”

7. „Azt is felvásárolhatja támogatás okából.”

8. „Abban az esetben ha ez nem érné el a kívánt eredményt, az államháztartási igazgató emberei (*szamáhartripurusa*) nyáron a földművesekkel [a földet] készítessék elő vetésre.”

Kangle és Ruben szerint a mondat első fele arra az esetre vonatkozna, ha az intézkedések nem hoznának eredményt, és nem kerülne be a szükséges gabona a raktárakba. Szerintem ez nem rendkívüli intézkedés, mert Észak-Indiában sok helyen nyáron végzik el az első szántást a téli rizs vetéséhez.

9. „Miközben [azok] vetés idején a hanyagságból elveszett kétszeresét, mint büntetést bejelentik, készítsenek egy a vetőmag [kiadásáról szóló] okiratot (*bidszalékhjam*).”

Az „azok” az államháztartási igazgató emberei.

10. „Miután a termés megnőtt, akadályozzák meg a zöld (*harita*) vagy az érett [gabona] eltulajdonítását, kivéve azt, amit mint maroknyi zöltséget, vagy gabonát kézzel leszakítanak (*sákakatabhangamusti*) az isteneknek és atyáknak járó áldozat céljára, vagy a tehenek számára.”

11. „A koldusoknak (*bhiksuka*) és a falusi szolgáknak hagyják meg azt, ami a gabonarakás alján [megmaradt].”

A KA II, 24, 30 ugyanígy engedélyezi a tallózást, de ott a védatudós bráhmanákról és az aszkétákról van szó. Mivel a 6. bekezdés szerint ezek maguk is tulajdonosok, itt a *bhiksuka* koldusokat jelöl, vagy buddhista szerzeteseket. A falusi szolgák pontos funkciója kérdéses, lehet, hogy kisebb tisztségviselők.³¹ A KA 5, 3, 23 szerint évi 500 *pana*

³⁰ Vö. 3. jegyzet.

³¹ Ruben 1967, 132, 134.

fizetést húznak, Cb szerint viszont mosóemberek vagy borbélyok. Ha a viszonylag jól fizetett emberek a koldusokkal együtt gyűjtőgethetnek, ez az állam gazdasági csődjét jelzi. A mosóemberek vagy borbélyok viszont a parasztoknak végzett munkáért járó illetményüket természetben kapják, úgy, hogy aratáskor megjelennek a termőföldön és a levágott gabonából elviszik a részüket.

12. „Az, aki a saját gabonájából elvesz, nyolcszoros veszteségért járó kárpótlást [fizessen].”

Cs szerint a megművelt saját földön lévő gabonából történő elvételről van szó. Kangle helyesen jegyzi meg, hogy az állam, amely fel van jogosítva arra, hogy egyhatodnál többet vegyen el adóként, ebben az esetben veszteséget szenved.

13. „Az, aki más gabonájából elvesz, a mezőgazdasági termékek esetében szokásos büntetés ötvenszeresét [fizesse], ha ugyanabba a társadalmi csoportba (*varga*) tartozik; a kívülálló [büntetése] azonban halál.”

14. „[Az államháztartási igazgató emberei] a gabonák egynegyed részét, a fagyapot, len, faháncs, gyapot, gyapjú, állati szőrből készült szövet, selyem, orvosságok, illatszerek, virágok, gyümölcsök, zöldségek, fa, bambusz, hús, szárított hús egyhatod részét, az elefántcsont és az állati irha felét vegyék [mint beszolgáltatást].”

15. „Az ezeket engedély nélkül árusító [büntetése] az első száhasza büntetés.”

Azaz az erőszakos cselekményért járó büntetés, ami 48–96 *pana*.³²

16. „Itt végződik a földművesekre vonatkozó kivetés (*pranaja*).”

Meyert követve a *pranaja* terminust 'kivetésnek' fordítom. A szó igen gyakran 'szereket, vonzalom, kérelem' jelentésű.³³ Jayaswal 'szeretet-adónak',³⁴ Ghoshal 'kényszerkölcsönnek' fordítja.³⁵ Jha 'kötelező (önkéntes) adomány', 'kényszerkölcsön' jelentést javasol és hozzáteszi, hogy Rudradáman egy Kr. u. 150 körül született feliratában, amelyet a Szudarsana víztároló építésével kapcsolatban íratott, arra büszke, hogy nem gyötörte az ország népét *pranajával* és egyéb adókkal. A KA-n kívül egy Kr. u. 4. századi feliratban találkozunk a fogalommal, a Maurják utáni és a Gupta kor törvény-

³² A *pana* ezüstpénz a Maurják idején. A KA 5, 3-ban olvasható fizetési listában például a tanárok vagy a király kocsihajtója évente 1000 *pana* bérben részesült, azonban a titkos ügynökök, akik a fejezetünkben olvasható 'trükkök' végrehajtói, vagy a falusi szolgák csak évi 500-at kerestek.

³³ MW 660.

³⁴ Jayaswal, K. P.: The Arthasastra explains. *Indian Antiquary* 47 (1918), 50.

³⁵ Ghoshal, U. N.: *Contributions to the History of the Hindu Revenue System*. Calcutta 1929, 189.

könyveiben sehol sem.³⁶ Sircar szerint 'szükségállapotbeli adó' vagy 'kötelező (önkéntes) adomány', 'kényszerkölcsön'.³⁷

17. „Az arannyal, ezüsttel, gyémántokkal, drágakövekkel, gyöngyökkel, korallal, lovakkal és elefántokkal kereskedők ötvennel adóznak.”

Meyer szerint a nyereség 50%-val, Kangle viszont úgy gondolja, hogy 50 *panával*. Cb és Cs szerint az áruk egyötvened részével. Ez megegyezik a *Mánavadharmasászttra* VII, 130-ban előírt mennyiséggel.

18. „A fonállal, ruhákkal, rézzel, acéllal, sárgarézszel, illatszerekkel, gyógyszerekkel, likőrrel kereskedők negyvennel adóznak.”

19. „A gabonával, gyümölcslelvel (*rasza*) és vassal (*lóha*) kereskedők harminccal adóznak.”

20. „Az üveggel kereskedők és a nagy kézművesek hússzal adóznak.”

Cs szerint nagy kézművesek például az aranyművesek.

21. „A kis kézművesek és az ácsmesterek emberei tízzel adóznak.”

A G, M és T kéziratok *vardhakipósakácsca* olvasatát fogadom el, Meyert követve. Kangle Cb és Cs alapján *bandhakipósakácsca* alakot olvas. Ezt „kurtizánok tartóinak” fordítja, ami nem igazán illik a szövegösszefüggésbe. Vigaszin fordítása *szoderzsáteli pitomnikov* azaz „a faiskolák/tenyésztelepek tulajdonosai” jelentéstanilag problematikus. Cs szerint kis kézművesek például az ácsok és a kovácsok.

22. „A fával, bambusszal, kővel, agyaggal, főtt étellel és zöldséggel kereskedők öttennel adóznak.”

23. „A színészek és a szépségükből élő nők a fizetésük felét fizetik.”

Kangle szerint havi fizetésük felét.

24. „A pénzdóra alkalmasakat (*hirañjakaram karmanján*) fizetessék és ne nézzék el ezek semmiféle kihágását.”

A szöveg problematikus. A G₁, T kéziratok olvasata *hirañjakarakarmanján*, a G₂ és M kéziratoké *hirañjakaramakarmanján*. Dátára ez utóbbit fogadja el és Cs-t, valamint Cb-t követve az *akarmanján* kifejezést „azokat, akik nincsenek munkában elmerülve” formában magyarázza, például azok, akik füvet, vagy vizet árulnak. Ezt nem tartom meggyőzőnek. Ezzel szemben Kangle szerint a *karmanja* a munkájukban ügyesekre, eredményesekre vonatkozik (vö. KA 5, 3, 6). Az ügyesség azonban nemcsak a munkavégzésben nyilvánulhat meg, hanem az adófizetés kijátszásában is.

³⁶ Jha 1967, 107–108. A Kr. u. 4. századi adatnál Jha elfelejti megemlíteni, hogy a felirat azon része prákrit nyelvű, amelyben a fogalom *ppanaja* alakban áll.

³⁷ Sircar, D. C.: *Indian Epigraphical Glossary*. Delhi–Varanasi–Patna 1966, 256 (Sircar 1966).

25. „Mert azok eladhatnak [valamit], nem [saját] tulajdonuknak (*apari-grihita*) beállítva.”

Azaz, mint ahogy Kangle megjegyzi, ürügyül azt hozzák fel, hogy az áru nem tartozik hozzájuk és kibújnak az adó megfizetése alól.

26. „Itt végződik a kereskedőkre vonatkozó kivetés.”

27. „A kakas- és disznó[tenyésztő] fél részt, a kisállat[tenyésztő] hatodrészt, a teheneket, bivalyokat, öszvéreket, szamarakat és tevéket [tenyésztő] egytized részt adjon [az állományból].”

28. „A kuplerájosok (*bandhakípósakáh*) a legnagyobb szépségű és fiatal-ságú királyi szolgálónők révén töltsék fel (*szamharéjuh*) a kincstárat.”

A *bandhakípósakáh* szó szerint a 'kurtizánok tenyésztői, gondozói'. A *kósam szamharéjuh* kifejezés másik lehetséges fordítása 'gyűjtsenek kincseket' lehetne.

29. „Itt végződik az állattenyésztőkre (*jónipósaka*) vonatkozó kivetés.”

Mint Meyer szellemesen megjegyzi, az örömlányok haszonállatoknak számítottak. Tegyük hozzá, hogy a *jónipósaka* kifejezés jelentése 'vulva gondozó', azaz 'kurtizán-tenyésztő'.

30. „Csak egyszer, nem kétszer alkalmazandó a [kivetés].”

31. „Abban az esetben, ha ez nem érné el a kívánt eredményt, az államháztartási igazgató jelezze a teendőt és kolduljon (*bhikséta*) a városlakóktól és a vidéken lakóktól.”

A *bhikséta* szó szerint 'kolduljon' jelentésű, Cs szerint a megszokott *jácséta* helyett áll, valószínűleg ugyanúgy eufémisztikusan.

32. „Akkor felbérelt emberek (*jógapurusa*) először mértéken felül adjanak.”

A kifejezés a KA 1, 21, 29-ben kifejezetten 'kém' jelentésű, ezért itt lehet, hogy jobb Meyer elképzelése, amennyiben a *jóga* szót 'alkalmazás, felbérelés' jelentésben értelmezzük. A terminus mindenképpen a kémek egyik fajtájára vonatkozik.

33. „Ezt példának felhasználva kolduljon (*bhikséta*) a király a város-lakóktól és a vidéken lakóktól.”

34. „A csaló tanítványok (*kápátika*) ócsárolják azokat, akik keveset adnak.”

A 'csaló tanítványok' a kémek egyik fajtáját jelentik, akik mint a 'rendes tanítványok', állandóan az országot járják.

35. „A gazdagoktól vagyonuk arányában kérjen (*jácséta*) pénzt, vagy a nekik juttatott támogatás szerint.”

36. „Vagy ha ezek saját akaratukból adakoznak, adományozzon nekik a pénzért állást, napernyőt, turbánt, és ékszereket.”

Az interpunkció a 35–36. bekezdésekben nem egyszerű. Sem Meyer, sem Kangle nem kínál teljesen megnyugtató megoldást. Szerintem a *jathópakáram* Kangle-féle értelmezése jobb, mint Meyeré, aki éppen a fordítottjáról beszél, vagyis a gazdagok, a királynak tett korábbi szolgálatukért részesülnének a felsorolt ajándékokban. Egy ilyen szigorú jövedelemszerző politikában azonban csak az aktuálisan, saját akaratukból adakozóknak – akik belátják az állam és a király szorult helyzetét – jár ajándék.

37. „Az eretnekek és közösségek vagyonát, vagy a védatudós bráhmanák által nem élvezett templomi vagyont az ügyintézők hozzák ide, azt mondván, hogy ez egy olyan embernél volt letétben, aki elhunyt vagy akinek a háza leégett.”

Kangle szerint itt azt kell elhitetni, hogy a vagyon is a leégett házban volt, pedig azt titokban a kincstárba vitték. A 'hozzák ide' jelentése 'szállítsák be' a kincstárba.

38. „A templomok felügyelője (*dévatádhjaksza*) az istenek kincseit (*kósam*), amelyek erődökben vagy az országban fellelhetők, mindegyiket külön gyűjtse össze és azután ugyanilyen módon hozza ide.”

A templomok felügyelőjéről sem a KA-ban, sem más forrásban nem esik szó, az itt leírt funkciója törvénytelennek tűnhet. A G és az M kéziratok *csápaharétot* olvasnak, ezt Meyerrel egyetértve „lopja el a király számára” formában lehet fordítani. A *kósam* egyes számú alakot az első mondat esetéhez hasonlóan többes számban ('kincset') fordítom. A mondat második fele nem engedi meg, hogy a szót 'kincstárnak' értelmezzük. A KA 1, 18, 9 szerint egy igazságtalanul kegyvesztett herceg, csak azért, hogy az uralkodót állásából elmozdíthassa, titokban elrabolhatja az eretnek közösségek vagyonát és a templomok vagyonát is, kivéve azokat, amelyeket a védatudós bráhmanák élveznek.

39. „Vagy miután egy templomot, szentélyt, egy szent vagy zarándokhelyet vagy egy csodás jelenséget éjjel produkált, húzzon hasznot a zarándoklatokból és az ünnepi összejövetelekből.”

40. „Vagy a szentély ligete egyik fájának okán, amely évszakon kívül virágzik és gyümölcsöt hordoz, egy istenség odajöttét hirdesse.”

41. „Vagy szenteknek álcázott [kéme]k miután megszellőztették, hogy veszedelem [fenyeget], egy fán lakó, emberáldozatot (*manusjakara*) követelő gonosz szellem [részéről], pénzért végezzenek elhárító szertartásokat, a városlakók és a vidéken lakók számára.”

A *manusjakara* szó szerinti jelentése 'emberadó'.

42. „Vagy egy alagúttal összekötött kútban pénzadomány fejében mutogasson egy meghatározatlanul sok fejű kígyót.”

Cs szerint a kígyó egy 'műkígyó', Kangle szerint pedig az alagút arra szolgál, hogy egy ott rejtőzködő ember azt mozgassa, és azt a látszatot keltse, mintha a kígyó élne.

43. „Vagy egy belsejében üreges kígyó képmásban, szent fa (*csaitja*) hasadékaiban vagy egy hangyaboly nyílásában egy kígyó látványát, [azt a látszatot keltve, hogy] annak öntudatát étellel (*áhára*) megkötötte, muto-gassa azt a hiszékenyeknek.”

Kangle ellenében, aki Cb-t követi, én a G, M, T kéziratokkal és Dátárával összhangban *antascchidrájámot* olvasok: 'belsejében üreges'. A *csaitja* szó 'szent fa' jelentésben jobban illik a szövegösszefüggésbe, mint a Kangle által javasolt gyakoribb 'szentély' jelentés. Cs erőltetett módon értelmezi az *áhára* szót 'mágikus rítusnak', a szó jelentése egyszerűen 'étel', amint azt Kangle is gondolja. A jóllakott kígyó könnyen idomítható.

44. „A nem hiszékenyek szájöblítő vizében és megszentelésre [használt] vizében, miután mérget adagolt, vagy egy halálraitétet [mérges kígyóval] megmaratott, mondja [azt, hogy az eset] az istenség átka.”

45. „Vagy a varázsjelenségekkel [szembeni] ellenintézkedés [felajánlásával] végezze a kincstár feltöltését (*kósábhizamharanam kurját*).”

Ez a mondat megismétlődik a KA 13, 2, 38-ban azon eszközök sorában, amelyeket egy erőd elfoglalása céljából igénybe lehet venni. Itt sokkal inkább valamiféle hókuszpókusztól (Meyer) lehet szó, mintsem a Cs javasolta ellenmérégről.

46. „Vagy magát [vidéki] kereskedőnek (*vaidéhaka*) álcázva [mint egy kereskedő] segédje bőséges áruval kereskedjék.”

A *vaidéhaka* terminus először a KA-ban fordul elő, és olyan kereskedőkre utal, akik szoros kapcsolatban álltak a vidékkel és ennek megfelelően a mezőgazdasági termékfőlölség értékesítésével foglalkoztak, de KA 2, 36, 6–7 szerint városokban is tevékenykedtek.³⁸ Fordításomban Meyert követem. Cs és Kangle szerint a *prabhútapanjantévaszi* jelentése 'sok áruval és segéddel', amely nyelvtanilag ugyan elképzelhető, de a szövegösszefüggés alapján kevésbé szerencsés.

47. „Ha az [a kereskedő] az áruk ára, a [nálá elhelyezett] letétek és a kölcsönzés révén [alaposan] meggazdagodott, akkor azt éjjel [a kereskedősegéd] raboltassa ki.”

Gondot okoz a *panjamulé locativusi* forma. Meyer *emendatioja* a *panjamúljaniksépa-parógair* ésszerű, de mivel a kéziratot hagyomány nem erősíti meg, *coniecturális*. Kangle „az áruk ára ellenében” fordítása nem meggyőző. Itt inkább arról lehet szó, hogy a kereskedő kölcsönöz pénzt jó haszonnal.

³⁸ Ritschl, E.–Schetelich, M.: *Studien zum Kautilya Arthasastra*. Berlin 1973, 229–235.

48. „Ugyanezzel magyarázzák az érmek vizsgálója és az aranyműves [ténykedését].”

Itt is álcázott személyekről, ügynökökről lehet szó. Mint Kangle helyesen megjegyzi, az előbbi vizsgálatra összegyűjti az érmekeket, majd ellopja azokat, és ugyanezt teszi az aranyműves az állampolgárok aranyával és ezüstjével.

49. „Vagy az álcázott kereskedő, aki híres az üzleteiről, ünnep alkalmával (*prahavananimittam*) sok arany- és ezüstárut kölcsön és bérelve vegyen magához.”

A *prahavana* Cs szerint 'vidám, étkezéssel egybekötött ünnep', Meyer 'közelgő vallási ünnepnek' fordítja, a pétervári szótár szerint³⁹ a lányok kiházásítási szertartása is lehet. Ez utóbbi tűnik a legvalószínűbbnek, mert ilyen alkalmakkor a család hölgytagjai jól láthatóan viselik az egyébként gondosan őrzött családi ékszereket.

50. „Vagy az ünnepi összejövetelen az összes áruja kirakásával szerezzen sok pénzt és aranyat mint kölcsönt, és minden egyes áru értékét [szedje be].”

51. „Azután mind a kettőt lopassa el éjjel.”

52. „Magukat szenteknek mutató nőekkel szédítse el az árulókat, majd azokat azon nők házaiban kapja el, és minden vagyonukat koboztassa el.”

53. „Vagy ha az árulók családjában viszály támad, az oda elhelyezett méregadók adjanak be mérget [valamelyiküknek].”

Cs szerint ezek a 'méregadók' például szakácsok lehetnek.

54. „Ezen bűn miatt a többiektől el kell kobozni a vagyonukat.”

55. „Vagy egy halálraítélt hihető ürüggyel kérjen az árulótól árut, letétbe helyezett pénzt, kölcsönpénzt vagy örökséget.”

56. „Az árulót azzal a szóval, hogy az az ő rabszolgája; annak a feleségét, menyét, lányát pedig azzal a szóval, hogy ő az ő rabszolganője vagy felesége magáévá teheti.”

57. „Azt amint az áruló házának kapuja előtt fekszik, vagy máshol tartózkodik ölje meg egy bérgyilkos és ezt mondja: 'Megölték ezt a vagyonra vágyakozót'.”

A ház előtti fekvés, a *dharná*, a lelkiismeretre hatás fontos eszköze ma is Indiában. Meyer *arihakámukah emendatio*ját Kangle és Dátára is elfogadja. A G, M, T kéziratok *ittham kámukah* olvasata értelmezhetetlen.

58. „Ezen bűn miatt a többiektől el kell kobozni a vagyonukat.”

³⁹ Pw IV, 169.

59. „Vagy egy magát szentnek álcázó miután az árulót mágikus tudományokkal (*dzsambhakavidjá*)⁴⁰ megszedítette mondja ezt [neki]: 'Ismerem, amely ki nem merülő pénzre szolgáló, a király kapuját kinyitó, a nők szívét elnyerő, az ellenséget megbetegítő, a hosszú életet [biztosító] és a fiúgyermeket [ajándékozó] mágikus rítust (*karma*).'”

A mondat hat tantrikus mágus rítusra (*satkarma*) utal, Cs mindezt helyesen *májavidjá*-nak 'a mágia tudományának' értelmezi.

60. „Ha beleegyezik, akkor mutattasson be vele egy halottégető helyen (*csaitjasztháné*) éjjel bőséges likőr, hús és illatszer áldozatot.”

A *csaitjasztháné* értelmezésénél Cs-t követem. A Meyer javasolta 'szent fánál' vagy a Kangle nál olvasható 'szentélyben' nem pontos. Az összetétel leginkább 'temetkezési hely' azaz 'halottégető hely' jelentésben illik ebbe a tantrikus szövegösszefüggésbe.⁴¹

61. „És onnan ahol előzőleg egy hamis pénzermét (*kútarúpa*) ásott el és egy holttest egy tagját, ahol egy gyermekholttest lenne elhelyezve, mutassa meg annak a pénzt, és ezt mondja: 'Ez nagyon kevés'.”

Meyer *kútarúpa emendatio*ját, amelyet ugyan nem igazol a szöveg hagyomány, el kell fogadni, mert e nélkül nem értelmezhetők a következő mondatok. Az *ékarúpam* 'egyetlen pénzermé' olvasat mellett szólhatna az „ez nagyon kevés” félmondat, ez viszont gondot okozna a szóban forgó következő mondatok értelmezésében. A holttest testrészeire és egy gyermekholttestre a mágikus cselekedet végrehajtásához van szükség.⁴²

62. „[Tegye hozzá:] 'a sok pénz elnyeréséért holnap ismét áldozatot kell bemutatni, ezért te magad vásárolj ezért a pénzért holnap sok, áldozathoz szükséges kelléket.'”

Itt a gyermekholttest mellett található pénzerméről van szó.

63. „Azt, amikor azzal a pénzzel a szükséges kellékeket vásárolja, tartóztassa le.”

Mint Kangle jogosan megjegyzi a letartóztatásnak két oka van: a hamis pénzermé, és az a tény, hogy fekete mágiához szükséges dolgokat kíván ezért vásárolni. A fekete mágia üzése a KA 4, 4, 14–16 szerint büntény.

⁴⁰ *Dzsambhaka* – 'elnyelő, elpusztító'; egy gonosz szellem, aki a *májá* – 'mágia' mestere. Vö. Goudriaan, T.: *Maya Divine and Human*. Delhi–Varanasi–Patna 1978, 378. Kangleval együtt elfogadjuk Meyer *emendatio*ját és *aksajahiranjamot* olvasunk, ami lehet a *karma* jelzője, a G, T, M kéziratokban *arajam hiranjam* található, amit Dátára is átvett.

⁴¹ Vö. *A hulladémon huszonöt meséje*. Szanszkritből fordította Vekerd J. Budapest 1963, 177–178.

⁴² Lásd ugyanott.

64. „Vagy [azáltal, hogy] egy magát anyának álcázó [ezt mondja:] 'Te megölted a fiamat!' [az áruló] előnytelenül ábrázolt (*avarúpitah*) lehet.”

Az interpretációnál Cs-t és Kangle-t követem. Meyer fordításában egy *avarúpitá* alakot vett alapul, de az utólagos jegyzeteiben ő is belátja, hogy az *avarúpitah* a megfelelő olvasat. A gyermek – Kangle szerint – a mágikus szertartás áldozata.

65. „Vagy amint ez jól 'bejött', annak [az árulónak] éjjeli mágikus cselekedetekor vagy miután erdei szórakozása megkezdődött, a gyilkosok egy halálraíteltet megölve [a holttestet] titokban vigyék [oda az áldozathoz].”

Kangle joggal hagyja ki a *vanajágét*, ami nyilvánvalóan *dittographia* a *rátrijágé* után, ezért Dátára is kihagyta. Meyer és Kangle ennek ellenére fordítja. A holttest megint jó ürügy arra, hogy az árulót megvádolhassák. Nem hallgatható el, hogy a *szamsziddham* és az *abhitjaktam* egymás mellé helyezése, azaz Kangle elképzelése, a két szó mondatbeli helyzete miatt nem problémamentes. Meyer több szellemes elgondolást ajánl jegyzetében, többek között azt, hogy a *szamsziddham* egyszerűen 'ügyesen' jelentésű *ad-verbium*, illetve, hogy az *évam szamsziddham* jelentése 'amint ez jól állt', vagy 'amint ez jó benyomást tett'. A G₁, T kéziratok *rátrijógé* olvasatát 'az éj beálltakor' a szöveg egyik kiadója vagy fordítója sem fogadja el, pedig ez szintén jelentősen módosíthatná az értelmezést. Akkor ugyanis nem kellene ragaszkodni a mágikus cselekedethez, mivel a *jága* nem tantrikus terminus, és a szöveg egyszerűen az 'éj beállta után' az erdőben/parkban szórakozó 'áruló' kelepcébe csalásáról szólna, de ez kevésbé valószínű.

66. „Vagy magát az áruló szolgájának álcázva, a fizetés pénzébe csúsz-tasson be hamis pénzermét (*kútarúpa*), és [ezt] mutassa meg [az embereknek].”

67. „Vagy magát munkásnak álcázva [az áruló] házában munkát végezve egy betörő vagy hamis pénzgyártó szerszámát csempéssze be, vagy magát orvosnak álcázva, orvosság ürügyén, mérget.”

Meyer *garamagadápadeséna emendatio*ja a kéziratokban és a kommentárookban fellelhető olvasatokhoz képest helytálló, és Kangle is elfogadja. Dátára a G, M, T kéziratok *gadama-gadápadeséna* olvasatához ragaszkodik, de ezt sem Cb, sem Cs nem erősíti meg, ráadásul ez nehezen értelmezhető.

68. „Vagy az árulóhoz közelálló titkos ügynök (*szattri*) egy [általa] becsempészett koronázási tárgyat és egy ellenségtől [származó] levelet (*sászana*) egy csaló tanítvány száján keresztül tegyen ismertté, és mondja meg az okot.”

Cs szerint a *szattri* lehet egy rokon is. Kangle szerint a koronázási tárgy az ellenség megkoronázására szolgálna, Meyer viszont úgy véli, hogy ő maga tör a királyi hatalomra és az ellenség zsoldjában áll. Ez utóbbi valószínűbbnek látszik. Ezt a felfogást

támogatja az is, hogy a *sászana* semmiképpen sem egyszerű levél, hanem sokkal inkább 'parancs', 'kiváltságlevél', 'királyi okirat' vagy 'királyi rendelet'.⁴³

69. „Így járjon el az árulók és törvénytelenek (*adhármikésu*) esetében, mások esetében viszont ne.”

Az *adhármika* kifejezést Meyer 'istentelen', Kangle 'becstelen', 'bűnös' értelemben fordítja, ismeretes a szónak egy 'kötelességüket nem teljesítő' jelentése is.⁴⁴

70. „[A király] mint kertből szedje az egymás után érett (*pakva*) gyümölcsöt a királyságból. Önmaga elpusztítása (*átmacshéda*) félelméből, kerülje a lázadást/a testnedvek zavarát (*kópa*)⁴⁵ okozó éretlent.”

A G, M, T kéziratok *átmacshéda* olvasata értelmetlen, a helyes *átmacshéda* formát Cb olvassa. Cs szerint a gyümölcs az áruló/bűnös emberek tulajdona.

Az elmondottak alapján könnyen belátható, hogy a fejezet szövege helyenként filológiaiileg meglehetősen problematikus, tartalmát tekintve pedig ugyancsak heterogén. A korábbi véleményekkel ellentétben ezért én nem keresek benne semmiféle egységes koncepciót, ehelyett inkább azt tartom célravezetőnek, ha minél részletesebben sikerül feltárni az egyes összefüggő gondolatsorokat.

Véleményem szerint az első harminc bekezdés némi megszorítással egy egységes koncepció körül íródott. A vitatott első mondat és a *pranaja* fogalom azt látszanak sugallni, hogy rendkívüli adózásról lehet szó. Ez elképzelhető, de a fentebb ismertetett problémák miatt kétségbenvonhatatlan. A rendkívüli adótételek bevezetésének pontos oka ismeretlen. Meyer és Kangle valamiféle háborús időszakra gondolnak, de ez nem több mint sejtés, amit a szöveg nem igazol. Jha elképzelése sem több mint szellemes hipotézis, ugyanis az itt leírtaknak a Maurjákra vonatkoztatása szövegtörténeti nehézségekbe ütközik. Arra viszont érdemes röviden kitérni, hogy az első harminc bekezdésben foglaltak mennyire szigorú adózást tükröznek. Például a 13–20. bekezdésekben szereplő adóarányok nem értelmezhetők egyértelműen. A szükségállapotot sejtető szövegrészek közül a 11. bekezdés éppen a falusi szolgák fogalma körüli bizonytalanság miatt igényel további vizsgálatokat. Steinzel egyetértve, a 3. bekezdésben foglaltakat

⁴³ Sircar 1966, 304.

⁴⁴ Pw I, 32.

⁴⁵ A *kópa* különböző okairól a KA-ban vö. Ritschl, E.: Pratikopa, janapadakopa – Formen sozialer und politischer Auseinandersetzungen in der altindischen Gesellschaft. In: *Sanskrit and World Culture. Proceedings of the Fourth World Sanskrit Conference of the IASS. Weimar May 23-30, 1979.* Ed. by W. Morgenroth. Berlin 1986, 57–61. A taxilai lázadásról, amelyet a miniszterek túlkapásai váltottak ki Asóka idején az *Asókavadána* című szanszkrit szöveg tudósít. Erről és a koraközépkori lázadásokról vö. Szerebrjakov, I. D.: Nekotorüe literaturnüe szvidetel'sztva o narodnüh dvizsenijah v Indii do XII veka n. é. In: *Szanszkrit i drevneindijszkaja kul'tura II.* Red. G. M. Bongard-Levin–P. A. Grincer–T. J. Elizarenkova. Moskva 1979, 138–143. A *kópa* másik jelentése 'a testnedvek zavara' (Apte 582).

semmiképpen nem vonatkoztatnám szükségállapotbeli viszonyokra. A 8. bekezdésben olvasható 'abban az esetben, ha ez nem érné el a kívánt eredményt' kifejezés, amely éppen abban a 31. bekezdésben fordul ismét elő, ahol a 'rendszeresnek' nevezhető adóztatási módokról a szokatlan, ötletszerű, sőt erkölcstelen módszerekre terelődik a szó, ugyanakkor rendkívüli helyzetre céloz, és a sort még folytathatnám.

A 32–51. bekezdésekben a hiszékenység és a babona vámszedőinek a szanszkrit irodalom remekműveiből jól ismert módszereire ismerhetünk rá. Elgondolkodtató azonban, hogy ez utóbbi szövegek az olvasóban kevés szánalmat keltenek az 'áldozatok' iránt, annál inkább úgy érezhetjük, hogy ők valamennyire vétkesek, és pórul járásuk akár mulatságos is lehet.⁴⁶ Ennek fényében erkölcsi szempontból én enyhébben ítélem meg Kautilját, és a nyilvánvalóan csapongó fantáziával felsorolt trükköket részben olyan irodalmi fogásnak tartom, amely mindig tetszésre talált az indiai közvéleményben.

Az 52–69. bekezdések az úgynevezett *dúsjákra* vonatkoznak. A fogalmat Meyerrrel és Kangleval egyetértésben 'árulónak' fordítom. Egészen pontosan olyan emberekről van szó, akik vagyonuk vagy tiszttségük révén fontos helyet töltenek be a társadalomban,⁴⁷ ugyanakkor vagyonuk és politikai, hatalmi ambícióik révén a királyra veszélyt jelentenek, ennél fogva nem csupán keményen adóztatandók, mint az első 30 bekezdésben szereplők, hanem mint Cs mondja: megérdemlik, hogy tönkretégyék őket. A *dúsjá* szó elsődleges jelentése, a 'tönkreteendő' éppen ezt fejezi ki.

A 69. bekezdés még inkább megerősítheti azt a felfogásunkat, hogy ezek az erkölcsileg kifogásolható eszközök kifejezetten az árulókkal és a törvénytelen elemekkel szemben alkalmazhatók. Formálisan ez is az irodalomból jól ismert megoldás. A szerző miután elkápráztatja az olvasót fantáziadús, meghökkentő ötleteivel, mintegy a közvélemény megnyugtatására kijelenti, hogy mindezek a jók, az igazak javára, sőt kifejezetten didaktikus céllal kerültek a szövegbe.⁴⁸

A fejezet vizsgálata mint esettanulmány tanulságos a KA egészének, mint történeti forrásnak az értékelése szempontjából. A felmerült részletkérdések tisztázása a jövő komplex kutatásának a feladata.

⁴⁶ Vö. Dandin: *A tíz herceg története*. Ford. Wojtilla Gy. Budapest 1998, 22–23, 69, 115–116, stb. (Dandin). Kséméndra satirikus tanítókölteményének, a *Számajamátrikának* a 2. fejezete egy hírneves kurtizánról, a hiszékenyek vámszedőjéről fest szórakoztató képet. A szöveg kiadása: *Samayamatrka of mahakavi Ksemendra*. Ed. by R. S. Tripathi. Varanasi 1967.

⁴⁷ Vö. Dandin 137.

⁴⁸ Vö. Dámódaragupta: *A kerítőnő tanítása*. Ford. Wojtilla, Gy. Budapest 1988, 259–261, ahol a szerző élénk fantáziával ábrázolja azt, hogy miként csábítja el Mandzsariká kurtizán Szamarabhata királyfit, majd kijelenti, hogy: „ki ezt a költemény hallja, azt a mű tanulsága megóvjá attól, hogy a viták, kurtizánok, csirkefogók és kerítőnők becsapják, kiforgassák.” Hasonlóképpen Kséméndra utolsó versének végén azt olvassuk, hogy a mű a „jó párt védelmére” íródott.

GYULA WOJILLA

Arthashastra 5, 2: Ways of interpretation

Book 5, chapter 2 of the *Arthashastra* of Kautilya has been a subject of heavy debates since the appearance of the text in 1909. A considerably number of specialist take it as a fine example of extraordinary taxation introduced under emergency. Others regard the contents of the chapter as a form of ordinary taxation. The present paper provides a systematic treatment of the text. It was found that the text is problematic at places and does not purport any homogenous concept. Instead of it the chapter contains normative recommendations. The first thirty sections form a coherent part in the chapter. They deal with the filling up the treasury which is not a depleted one as Prof. R. P. Kangle thinks. Sections 32–51 raise ideas which have been regarded as immoral and tricky. Here Kautilya writes in the manner of the authors of satirical literature in Sanskrit. Magic and superstitions are never-failing means of taking money from people. The victims of harsh measures depicted in sections 52–69 are „treasonable persons” (*dus-hyas*) who may deserve for these severe measures.